

การก้าอาหารในสังคมไทย สมัยอยุธยาตอนปลาย-สมัยการปฏิรูปประเทศ¹

โดม ไทรปกรณ์*

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการค้ำอาหารในสังคมไทยสมัยอยุธยาตอนปลายถึงสมัยการปฏิรูปประเทศด้วยวิธีการทางประวัติศาสตร์ ผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่าการค้ำอาหารเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทของสังคม โดยสภาพการขยายตัวทางเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลาย-สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทำให้รูปแบบชีวิตของผู้คนเปลี่ยนจากการผลิตแบบพอยังชีพที่ผลิตอาหารบริโภคเอง มาเป็นการซื้อหาอาหารเพื่อบริโภคและเกิดธุรกิจการค้ำอาหารในตลาดเพื่อตอบสนองความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

ต่อมาในสมัยการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยอย่างตะวันตก ด้วยสภาพการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมและกระแสการเปลี่ยนแปลงสู่สังคมสมัยใหม่ ทำให้ผู้คนในเมืองมีรูปแบบชีวิตที่เร่งรีบตามเวลาทำงานและเกิดวัฒนธรรมการบริโภคสินค้าเพื่อแสดงถึงอัตลักษณ์ทางชนชั้นของพวกตน ดังนั้นรูปแบบการค้ำอาหารจึงเปลี่ยนแปลงเป็นร้านค้าและแผงลอยที่ค้ำอาหารปรุงสำเร็จพร้อมทาน รวมถึงภัตตาคารที่ดูหรูหรา เพื่อตอบสนองวิถีชีวิตและรสนิยมของผู้คนในเวลานั้น

Abstract

This article aims to study the change of food traditional pattern of Thai society at the late Ayutthaya period to the reformation period by historical method. To the finding, food tradition was economic activity and the change of society by following social context. With reference to expansive economy, the late of Ayutthaya period to the

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยของผู้เขียนเรื่อง “การค้ำอาหาร เครื่องดื่ม เสื้อผ้า ในสังคมไทยสมัยอยุธยาตอนปลาย-ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2: ประวัติศาสตร์สังคม” (ทุนอุดหนุนการวิจัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปี 2555)

* อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

early Rattanakosin period was the factor to create the change of people's lives. Their lives were changed from sufficient consumers of food to purchase for consumption. This situation created tradition of food business in order to support the situation.

According to the reformative period such as the Western countries, the event of expansion of capitalism economy and the changes to modern society are the factor affecting to be hasty lives by following working hour. Then, it provided food consumptive culture which was identity of people's living level. Hence, the traditional category of food was changed to be fast food shops and kiosks including expensive restaurant in order to support living life and favour of people at that time.

ความนำ

อาหารและการค้าเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องอย่างมากกับชีวิตมนุษย์ โดยเรื่องแรกถือเป็นหนึ่งในปัจจัยจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ส่วนเรื่องหลังเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ต่อเนื่องกับกิจกรรมการผลิตและการบริโภคสินค้าที่มนุษย์ผลิตขึ้นเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของตนเอง ซึ่งการศึกษาของนักมานุษยวิทยาและนักประวัติศาสตร์ได้ชี้ให้เห็นว่า การแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจและการค้าเป็นหนึ่งในปัจจัยที่ทำให้ชุมชนของมนุษย์ขยายตัวขึ้น² ดังนั้น การศึกษาเกี่ยวกับการค้าอาหารของผู้คนในสังคมจึงเป็นประเด็นที่ผู้สนใจศึกษาทำความเข้าใจวิถีชีวิตของมนุษย์ควรให้ความสนใจในฐานะรูปแบบหนึ่งของกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของมนุษย์

เมื่อพิจารณาถึงงานศึกษาหรือคำอธิบายเกี่ยวกับการค้าอาหารในสังคมไทยเท่าที่มีอยู่ ผู้เขียนพบว่าส่วนใหญ่เป็นการศึกษาอธิบายเกี่ยวกับวิธีการทำธุรกิจร้านอาหารหรือแนะนำร้านอาหารอร่อย ในขณะที่การศึกษาเรื่องนี้ทำได้หลายแนวทาง โดยแนวทางหนึ่งที่น่าสนใจได้แก่ การศึกษาแนวประวัติศาสตร์สังคมที่เน้นศึกษารูปแบบ องค์ประกอบ และการเปลี่ยนแปลงรูปแบบและองค์ประกอบของการค้าอาหารในบริบททางเวลาและบริบททางสังคมหนึ่ง ๆ เพื่อแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ของคนในสังคมนั้น ๆ อย่างมีพลวัต³

² ศรีศักร วัลลิโภดม. (2544). พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย. หน้า 21-26; อิดา สารยา. (2552). อารยธรรมไทย. หน้า 91-93; ปีแรม. (2541). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมยุโรปสมัยกลาง.

³ สารของ “ประวัติศาสตร์สังคม” ในที่นี้ผู้เขียนประมวลจากคำอธิบายความหมาย “ประวัติศาสตร์” ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสุชาติ สวัสดิ์ศรี (บรรณาธิการ). (2527). ปรัชญาประวัติศาสตร์. หน้า 61-75, 216-224 และคำอธิบายของอรุณจักร สัตยานุรักษ์ ใน นภาพร พิพัฒน์. (2550). เปิดโลกความสุข GNH. หน้า 255 ประกอบกับคำอธิบายความหมาย “ประวัติศาสตร์สังคม” ของ เรย์โนลด์ส. (2550). เจ้าสัว ขุนศึก คักดินา ปัญญาชน และคนสามัญ รวบรวมบทความประวัติศาสตร์ของ เครก เจ. เรย์โนลด์ส. หน้า 60-61.

ซึ่งการศึกษาเรื่องการค้าอาหารในสังคมไทยที่แสดงถึงประวัติศาสตร์การเกิดขึ้นหรือการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการค้าอาหารยังมีไม่มากนักและที่พอจะมีอยู่ก็ยังคงจัดกระจายบทความนี้จึงพยายามที่จะทำความเข้าใจและอธิบายการค้าอาหารในสังคมไทยในมิติทางประวัติศาสตร์โดยเน้นที่ช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย-สมัยปฏิรูปประเทศ (สมัยรัชกาลที่ 5-6)⁴ ส่วนในเชิงพื้นที่นั้นด้วยข้อจำกัดของหลักฐานที่ใช้ในการศึกษา บทความนี้จะกล่าวถึงเฉพาะการค้าอาหารในเขตกรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของประเทศเท่านั้น

การค้าอาหารในกรุงกับวิถีชีวิตของผู้คนช่วงอยุธยาตอนปลาย

กรุงศรีอยุธยาราชธานีของอาณาจักรอยุธยาในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 18 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 23 มีทำเลที่เหมาะสมกับการทำการค้าและการเกษตรจึงปรากฏว่า กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองการค้าที่สำคัญนับตั้งแต่เริ่มมีการตั้งชุมชนรอบโยธยาที่บริเวณดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา (ดินดอนเก่า)* ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 เรื่อยมาจนถึงช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 23⁵ โดยความรู้เรื่องทางการค้าของกรุงศรีอยุธยาด้านหนึ่งเห็นได้จากปริมาณการค้าต่างประเทศและเครือข่ายการค้ากับนานาประเทศ เช่น จีน อินเดีย ญี่ปุ่น โปรตุเกส ฝรั่งเศส เปอร์เซีย ฯลฯ⁶ ส่วนอีกด้านหนึ่งเห็นได้จากตลาดการค้าภายในบริเวณ

⁴ ไปรตตุคำอธิบายเรื่องการค้าแบ่งยุคทางประวัติศาสตร์ ใน กาญจณี ละอองศรี. (2532). การแบ่งยุคสมัยของประวัติศาสตร์ไทย. หน้า 205-235.

* ซีเกฮาร์ ทานาเบ้ นักวิชาการชาวญี่ปุ่นได้ศึกษาเกี่ยวกับการชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย โดยชี้ว่าภูมิศาสตร์ของที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ซึ่งมีลักษณะแตกต่างกัน คือ 1) บริเวณลุ่มน้ำใกล้เคียงกัน ได้แก่เขตจังหวัดตอนเหนือของภาคกลาง (สุโขทัย-พิษณุโลก-กำแพงเพชร) ลงมาจนถึงจังหวัดนครสวรรค์ โดยพื้นที่บริเวณนี้เป็นพื้นที่ลุ่มน้ำ มีน้ำท่วมนองเป็นเวลานานทุกปี 2) ที่ราบลุ่มน้ำเก่า (ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน) ได้แก่ทุ่งราบตั้งแต่ชัยนาทลงมาจนถึงอยุธยาและสุพรรณบุรี เกิดจากการทับถมของตะกอนจากแม่น้ำหลายสาย เช่น แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำบางปะกง ฯลฯ พื้นที่บริเวณนี้จึงเหมาะสมสำหรับการปลูกข้าว 3) ที่ราบลุ่มน้ำใหม่ (ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง) ได้แก่ทุ่งราบตั้งแต่อยุธยาลงมาจนถึงชายทะเลอ่าวไทย เกิดจากเนินเกาะเก่าที่ทับกันหนาอยู่ในอ่าวไทย หรือจากการทับถมของตะกอนจากแม่น้ำที่บริเวณแนวคันกันน้ำธรรมชาติแถบใกล้ปากแม่น้ำ พื้นที่ส่วนนี้เหมาะสมในการปลูกข้าว โดยต้องอาศัยการขุดคลองเพื่อส่งน้ำจากแม่น้ำเข้าไปในพื้นที่เพื่อทำการเกษตรและเพื่อใช้คลองขุดเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ดูรายละเอียดใน ทานาเบ้, ซีเกฮาร์. 2527. การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. หน้า 202-226.

⁵ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2542). อยุธยา: ประวัติศาสตร์และการเมือง. หน้า 111-170; วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2548). กลุ่มคนที่สัมพันธ์กับการค้าในสังคมอยุธยา พ.ศ. 2172-2310. หน้า 47-169.

⁶ สารสิน วีระผล. (2548). จิมก้องและกำไร: การค้าไทย-จีน 2195-2396. หน้า 1-158; จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2546). ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2435. หน้า 1-253; ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ. (2543). หนังสือเรียน ส 029 ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย. หน้า 10-57.

กรุงศรีอยุธยาซึ่งพบว่า พื้นที่ภายในเขตกำแพงพระนครมีตลาด 61 แห่ง และพื้นที่รอบเกาะภายนอกพระนครมีตลาดน้ำ 4 แห่ง ตลาดบก 30 แห่ง⁷

การค้าอาหารเป็นกิจกรรมอย่างหนึ่งที่พบในบรรดาตลาดที่ตั้งอยู่ในบริเวณกรุงศรีอยุธยาทั้งที่เป็นตลาดบกขายของสดประเภทผัก ปลา ผลไม้ เนื้อหมู ซึ่งยังไม่ผ่านการปรุงสุกรวมไปถึงตลาดบกขายของชำที่ขายสิ่งของทั่วไปที่ใช้ในชีวิตประจำวัน อาหารแห้งและอาหารที่ปรุงสุกแล้ว เช่น ตลาดหน้าวังตรา* ตลาดขนมจีน ฯลฯ⁸ ตลอดจนตลาดน้ำในพื้นที่นอกเขตพระนคร ดังที่เอกสารคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ได้กล่าวถึงเรือขายปลาทะเลสดและปลาทะเลย่างซึ่งมาจอดขายอยู่ที่ประตูน้ำท่าหอย และการที่ชาวบ้านจากเพชรบุรีนำเรือมาจอดขายปลากูเรา ปลากระพง ปลาทุและปลากระเบนอย่าง⁹

ผู้ค้าอาหารในบริเวณกรุงศรีอยุธยาได้แก่ **ไพร่** (โดยเฉพาะไพร่เทศหญิง)* และชาวจีน ทั้งนี้พิจารณาได้จากโครงสร้างทางเศรษฐกิจในระบบศักดินาที่กำหนดให้หน่วยงานของรัฐคือ พระคลังสินค้า เป็นผู้รวบรวมสินค้าซึ่งเป็นที่ต้องการของต่างชาติและดำเนินการควบคุม

⁷ วินัย พงศ์ศรีเพียร (2551 ก). **พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์)**. หน้า 77-88; สัจจิตต์ วงษ์เทศ. (2552). **อยุธยาขยคดียังฟ้า ประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมว่าด้วยวิถีชีวิตไพร่ฟ้าข้าไท**. หน้า 203-219.

* จากการตรวจสอบเอกสารชั้นต้นและชั้นรองโดยผู้เขียน เป็นที่น่าสังเกตว่าในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมไม่ปรากฏชื่อตลาดวังตรา แต่ในหนังสือ “พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์)” ของวินัย พงศ์ศรีเพียร หนังสือ “อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยากับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์และภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา” และหนังสือ “อยุธยาขยคดียังฟ้า ประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมว่าด้วยวิถีชีวิตไพร่ฟ้าข้าไท ของสัจจิตต์ วงษ์เทศ ล้วนแต่กล่าวตรงกันถึงตลาดหน้าวังตรา ดังนั้นผู้เขียนจึงกล่าวถึงตลาดหน้าวังตราในฐานะตลาดแห่งหนึ่งในพระนครศรีอยุธยาตามเอกสาร 3 ชิ้นที่ระบุตรงกัน ทั้งนี้ผู้เขียนได้พิจารณาถึงข้อจำกัดของหนังสือ “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” ซึ่งในส่วนที่กล่าวถึงตลาดในพระนครศรีอยุธยานั้นในตอนต้นมีการระบุว่าเนื้อความตอนหนึ่งขาดหายไป โดยผู้เขียนเห็นว่าเนื้อความเกี่ยวกับตลาดหน้าวังตราคือหนึ่งในเนื้อความส่วนที่หายไปนี้เองและงานศึกษาค้นคว้าของพระยาโบราณราชธานินทร์, วินัย พงศ์ศรีเพียร, สัจจิตต์ วงษ์เทศ ได้เติมเต็มข้อความส่วนที่หายไปนี้ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

⁸ วินัย พงศ์ศรีเพียร (2551 ก). **พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์)**. หน้า 77-83; **คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง**. (2534). หน้า 12-14.

⁹ **คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง**. (2534). หน้า 6.

* ด้วยเงื่อนไขของระบบศักดินาที่มีการควบคุมและเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ จึงปรากฏว่าไพร่ที่สามารถประกอบอาชีพค้าขายเลี้ยงชีพได้ คือ 1) ไพร่ส่วย (ไพร่ที่อยู่ในพื้นที่ห่างไกลเกินกว่าที่ราชสำนักจะเกณฑ์แรงงานมาใช้ได้ในระยะเวลาของการเรียกเกณฑ์แรงงานแต่ละรอบ จึงมีหน้าที่จัดหาส่วยตามจำนวนที่ราชสำนักกำหนดมาส่งให้แทนการรับราชการ(เกณฑ์แรงงาน) ไพร่ประเภทนี้จึงมีโอกาสทำการค้าของตนเองได้) 2) ไพร่สม (ไพร่ในสังกัดมูลนายซึ่งสามารถทำการค้าได้หากได้รับคำสั่งจากมูลนายของตนให้ทำการค้าแทนตัวมูลนายหรือในกรณีที่ยื่นสังกัดมูลนายที่มีไพร่ในปกครองมาก ก็อาจจะใช้เวลาและโอกาสที่จะทำการค้าส่วนตัวได้เช่นเดียวกับไพร่ส่วยที่หาส่วยส่งราชสำนักได้ครบตามจำนวนแล้ว) โปรดดูรายละเอียดใน วราภรณ์ นันทสิทธิ์สุขกิจ. (2550). **หนังสือพิมพ์ ไม้ฝาง ช้าง ของป่า: การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23**. หน้า 131-134.

จัดการการค้าต่างประเทศแบบผูกขาดเพียงผู้เดียว ในขณะที่การค้าภายในอาณาจักรนั้น ราชสำนักค่อนข้างปล่อยให้ไพร่และพ่อค้าชาวต่างชาติ (โดยเฉพาะชาวจีน) เป็นผู้ดำเนินการ¹⁰ ภายใต้เงื่อนไขของการควบคุมกำลังคนที่มีข้อกำหนดให้ไพร่ชายที่อายุครบ 20 ปีต้องเป็นไพร่หลวงสังกัดกรมกองซึ่งทำหน้าที่รับราชการเป็นแรงงานให้หลวงปีละ 6 เดือน โดยไพร่หญิงในครอบครัวเป็นผู้ทำมาหากินในช่วงที่ไพร่ชายไปทำงานให้หลวง ขณะที่ชาวต่างชาติ (จากยุโรปและลูกครึ่งที่เกิดจากชาวตะวันตกกับชาวสยาม) ส่วนใหญ่เป็นอิสระไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน และชาวต่างชาติส่วนที่เข้าสังกัดมูลนายในระบบศักดินา (ไพร่ชาวมอญ ลาว เขมร ฉาน พม่า ฯลฯ ที่ถูกกวาดต้อนเป็นเชลยศึกและชาวต่างชาติที่อพยพจากดินแดนไกลเข้ามาตั้งรกรากทำกินในสยาม เช่น ชาวจีน ญี่ปุ่น แคมบัวร์ ฯลฯ) ก็มีการสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับมูลนายจนสามารถที่จะทำการค้าส่วนตัวได้¹¹

งานศึกษาทางประวัติศาสตร์จำนวนหนึ่งชี้ประเด็นที่น่าสนใจว่า เดิมทีไพร่ในสังคมอยุธยาทำการผลิตแบบพอยังชีพ คือ ผลิตสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิตด้วยตัวเองในปริมาณที่เพียงพอต่อความต้องการใช้จนกระทั่งชาวต่างชาติเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงศรีอยุธยา วิถีชีวิตของผู้คนในเมืองจึงเปลี่ยนแปลงไปโดยไพร่เริ่มประกอบอาชีพผลิตสินค้าเฉพาะอย่างเพื่อขายให้ชาวต่างชาติ เช่น การผลิตและขายอุปกรณ์เกี่ยวกับเรือสำเภา ฯลฯ ตลอดจนมีการผลิตและขายสินค้าบางอย่างให้แก่ชาวเมืองที่มีกำลังซื้อ เช่น ขายฟูก เบาะ หมอน มุ้ง ฯลฯ¹²

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่ส่งผลกระทบต่อคนในวงกว้างปรากฏชัดขึ้นเรื่อยๆ นับตั้งแต่สมัยราชวงศ์สุโขทัย (พ.ศ. 2112-2173) ผ่านต่อมายังสมัยราชวงศ์ปราสาททอง (พ.ศ. 2173-2231) และสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง (พ.ศ. 2231-2310) โดยพบว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ขยายระบอบราชการให้ใหญ่โตซับซ้อนและมีเอกภาพมากขึ้น เพื่อกระชับอำนาจในการบังคับบัญชา พร้อมทั้งไปกับการขยายตัวของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจากการที่ทรงโปรดฯ ให้ “เทศรวอพพ” ชาวเมืองเหนือเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาและเมืองใหม่ที่สร้างขึ้น ผลที่ตามมาคือ นับตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้เกิดกลุ่มขุนนางและกลุ่ม “ไพร่มั่งมี” ที่ค่อยๆ ขยายบทบาทเป็นผู้ประกอบการค้าภายใต้

¹⁰ วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2548). กลุ่มคนที่สัมพันธ์กับการค้าในสังคมอยุธยา พ.ศ. 2172-2310. หน้า 196-235.

¹¹ ประมวลจาก เวลส์. (2527). การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. หน้า 36-44; สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอ ดำรงราชานุภาพ. (2553). ปกฉัตรพระนิพนธ์เล่ม 1 เกียรติประวัติศาสตร์สยาม. หน้า 117-118; วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2548). กลุ่มคนที่สัมพันธ์กับการค้าในสังคมอยุธยา พ.ศ. 2172-2310. หน้า 291-323, 345-354; ดวงทอง เหล่าวรรณะกุล. (2539). ผู้หญิงสามัญชนในเมืองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยรัชกาลที่ 3-5. หน้า 102-108.

¹² วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2551 ข). มรดกความจำแห่งพระนครศรีอยุธยา: ไม่มีเลขหน้า.

กระแสการขยายตัวของการค้าต่างประเทศและการค้าภายในกรุงศรีอยุธยา ตลอดจนการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตราในสมัยสมเด็จพระนารายณ์แห่งราชวงศ์ปราสาททอง ต่อเนื่องมายังสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง¹³

ด้วยบริบทของการขยายตัวทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับ การค้าดังที่ได้กล่าวมา จึงปรากฏว่า วิธีการกินของขุนนางและไพร่ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เป็นไปในรูปแบบของการซื้ออาหารเพื่อบริโภคมากขึ้น ดังเห็นได้จากข้อเท็จจริงที่ว่า การค้า อาหารเป็นหนึ่งในอาชีพด้านการผลิตเฉพาะอย่างที่เกิดขึ้นในบริบทของสังคมอยุธยานับตั้งแต่ รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ที่การใช้เงินตราเป็นตัวกลางในการซื้อขายค่อยๆ ขยายตัวขึ้น¹⁴ พร้อมกับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนในเขตกรุงศรีอยุธยาที่เปลี่ยนจากการปลูกผัก จับ ปลา เพื่อบริโภคมาเป็นการซื้ออาหารสดไปปรุงรับประทานที่บ้าน¹⁵ ซึ่งข้อเท็จจริงอย่างหลังนี้ สอดคล้องกับที่พบในคำให้การขุนหลวงหาวัดและหนังสือพรรณานาฏมโหรีสถานพระนครศรี อยุธยา ว่า กรุงศรีอยุธยามีตลาดสดที่ขายอาหารสดประเภทผัก ปลา ผลไม้ เนื้อหมู ซึ่งยังไม่ ผ่านการปรุงสุกอยู่ทั่วทุกตำบล เช่น ตลาดย่านป่าถ่าน ตลาดย่านในไก่ ตลาดเชิงสะพานช้าง ฯลฯ¹⁶

เป็นที่น่าสังเกตว่า ตลาดบางแห่งในกรุงศรีอยุธยามีอาหารปรุงสำเร็จขายด้วย เช่น ที่ตลาดหน้าวังตรามีร้านชำที่หุงข้าวแกงขายคนที่ทำราชการ¹⁷ และผู้คนในกรุงศรีอยุธยาคง ซื้อหาอาหารในตลาดเพื่อนำกลับไปปรุงอาหารที่บ้านได้เฉพาะเวลาเช้าและเวลาเย็นเท่านั้น ในขณะที่การซื้อหาอาหารแห้งทำได้ตลอดวัน เนื่องจากตลาด “ของสด” ในบริเวณกรุงศรี อยุธยาเปิดขายเฉพาะตอนเช้ากับตอนเย็น ส่วนตลาด “ของชำ” เปิดขายตลอดวัน¹⁸

¹³ ตรีวณิชเยียดใน สายชล วรณรัตน์. (2525). เศรษฐกิจและสังคมไทยในสมัยปลายอยุธยา: 6-27; สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ. (2548). เศรษฐกิจสมัยอยุธยา พ.ศ. 2212-2310: เศรษฐกิจแบบไม่ทำเองใช้เอง: 68-90.

¹⁴ วินัย พงศ์ศรีเพียร (2551 ข). มรดกความจำแห่งพระนครศรีอยุธยา: ไม่มีเลขหน้า; โปรดดูคำอธิบายเกี่ยวกับระบบ เศรษฐกิจของอยุธยาใน ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนสกุล. (2525). ระบบเศรษฐกิจอยุธยา และดูคำอธิบายเกี่ยวกับการ เปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจสมัยอยุธยาตอนปลายใน สายชล วรณรัตน์. (2525). เศรษฐกิจและสังคมไทยในสมัย ปลายอยุธยา

¹⁵ วรางคณา นิพันธ์สุขกิจ. (2548). กลุ่มคนที่สัมพันธ์กับการค้าในสังคมอยุธยา พ.ศ. 2172-2310. หน้า 368-369.

¹⁶ คำให้การขุนหลวงหาวัดประจักษ์ศิลปาคม เอกสารจากหอหลวง. (2534). หน้า 12-15; วินัย พงศ์ศรีเพียร (2551 ก). พรรณานาฏมโหรีสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์). หน้า 77-86.

¹⁷ วินัย พงศ์ศรีเพียร (2551 ก). พรรณานาฏมโหรีสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์). หน้า 77; อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยากับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์และภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา. (2550). หน้า 110; สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2552). อยุธยาขยี้งฟ้า ประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมว่าด้วยวิถีชีวิตไพร่ฟ้าข้าไท. หน้า 205.

¹⁸ สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2552). อยุธยาขยี้งฟ้า ประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมว่าด้วยวิถีชีวิตไพร่ฟ้าข้าไท. หน้า 204.

การค้าอาหารในกรุงกับวิถีชีวิตของผู้คนช่วงต้นรัตนโกสินทร์

หลังจากกรุงศรีอยุธยาถูกทำลายด้วยฝีมือกองทัพพม่า ราชธานีของอาณาจักรสยาม ได้ย้ายมายังบริเวณบางกอกโดยในช่วงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ.2310-2325) ได้มีการตั้งเมืองธนบุรีที่บริเวณบางกอกฝั่งตะวันตกเป็นราชธานีและหลังจากเจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง)ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์และตั้งราชวงศ์จักรีได้มีการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ- ในการกล่าวครั้งต่อไป ผู้เขียนจะใช้ชื่อเมืองว่า “กรุงเทพฯ”) ที่บางกอกฝั่งตะวันออกเพื่อเป็นราชธานีแห่งใหม่ ด้วยทำเลที่เหมาะสมกับการค้าทั้งกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ จึงเป็นเมืองการค้าที่สำคัญในลักษณะเดียวกับกรุงศรีอยุธยา¹⁹ ยิ่งไปกว่านั้นคือกิจกรรมการค้าในกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ มีความคึกคักอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าต่างประเทศของสยามและมีการประสานกันของชนชั้นปกครองในระบบศักดินากับชาวจีนกลายเป็นชนชั้น “กระฎุมพี” ที่ให้ความสำคัญกับเรื่องการค้าเพิ่มทรัพย์สินโดยการค้าขายหรือการผลิตทางการเกษตรเพื่อการค้า²⁰

ความคึกคักของการค้าในกรุงเทพฯเห็นได้จากลักษณะการใช้ที่ดินในบริเวณเมือง ซึ่งงานศึกษาของอดิศร หมวกพิมาย พบว่าการใช้ที่ดินในพื้นที่กรุงเทพฯช่วงพระมหากษัตริย์ 3 รัชกาลแรกเน้นที่ทำให้กรุงเทพฯเป็นตลาดการค้า²¹ ขณะที่ยานศึกษาของบุปผนาภ สุวรรณมาศ และงานของวิภลย์ พงศ์พนิตานนท์ ชี้ว่า เมืองกรุงเทพฯ ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีอาณาเขตอยู่ภายในพื้นที่กำแพงและคูเมืองเท่านั้น พื้นที่กำแพงเมืองออกไปส่วนใหญ่เป็นพื้นที่รกร้าง บางส่วนมีราษฎรอาศัยอยู่ประปรายและบ้านเรือนของผู้คนในกรุงเทพฯส่วนใหญ่เป็นเรือนแพอยู่ริมแม่น้ำ โดยแหล่งการค้าที่สำคัญของกรุงเทพฯได้แก่ ตลาดน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองต่างๆ รวมทั้งตลาดบกที่สำคัญและตลาดท้ายวัง²²

การค้าอาหารเป็นกิจกรรมที่พบได้ในตลาดของกรุงเทพฯ ดังปรากฏว่าตลาดน้ำที่กระจายตัวตามแม่น้ำ ลำคลองต่างๆ ในบริเวณเมืองกรุงเทพฯมีการขายอาหารสดทั้งเนื้อสด

¹⁹ ไพรตดูรายละเอียดใน สุนทรีย์ อาสะวีย์. (2537). พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ ธนบุรี ในฐานะส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา.; ฉัตรภากรณ์ พิรุณรัตน์. (2535). พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369.

²⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. หน้า 105-143.

²¹ อดิศร หมวกพิมาย. (2538). การใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑลก่อนปีพ.ศ.2325.

²² บุปผนาภ สุวรรณมาศ. (2525). การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: โครงสร้างเมืองด้านประโยชน์ใช้สอย 2325-2525. หน้า 20-21; วิภลย์ พงศ์พนิตานนท์. (2532). การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411. หน้า 90-99.

ปลา ผัก ผลไม้ และอาหารแห้ง เช่น พริก หอม กระเทียม เครื่องเทศ น้ำปลา เกลือ น้ำตาล ขนมห้าง ฯลฯ ส่วนตลาดบกที่สำเพ็งมีอาหารสดและอาหารแห้งจากเมืองจันทบูร²³ โดย **ผู้ค้าอาหารในตลาดของกรุงเทพฯส่วนใหญ่คือ ไพร่หญิง** ดังปรากฏว่าวรรณกรรมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่จะบรรยายภาพการค้าในตลาดที่เต็มไปด้วยแม่ค้า²⁴ ในขณะที่ไพร่ชายยังคงอยู่ภายใต้เงื่อนไขของระบบเกณฑ์แรงงานที่กำหนดให้ไพร่ชายต้องเป็นแรงงานให้หลวง²⁵ จึงมีไพร่ชายที่ประกอบอาชีพค้าขายน้อยกว่าไพร่หญิง²⁵

เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้คนในกรุงเทพฯคงหาซื้ออาหารสดจากตลาดเพื่อปรุงอาหารที่บ้านได้เฉพาะเวลาเช้ามีดเท่านั้น เนื่องจากตลาดน้ำในแม่น้ำลำคลองจะขายของในเวลาเช้ามีดและแม่ค้าจะใช้ประโยชน์จากน้ำขึ้น-น้ำลงในการล่องเรือไปตามกระแสน้ำเพื่อผ่อนแรงในการพายเรือ ขณะที่การซื้อหาอาหารจากตลาดสดประเภทตลาดบกคงทำได้ในช่วงเวลาที่นานกว่าตลาดน้ำเล็กน้อย ดังปรากฏว่าตลาดบกในกรุงเทพฯช่วงต้นรัตนโกสินทร์จะขายของเฉพาะช่วงเช้า²⁶ โดยผู้ซื้อและผู้ขายใช้เงินเป็นตัวกลางในการซื้อขายอาหาร เนื่องจากเศรษฐกิจของเมืองกรุงเทพฯ(รวมทั้งเมืองใหญ่ในภาคกลางและภาคตะวันออก) ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์เป็นเศรษฐกิจแบบเงินตราที่ใช้เงินเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยนซื้อขาย²⁷

การค้าอาหารในกรุงกับวิถีชีวิตของผู้คนในยุคปฏิรูปประเทศ

นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ชนชั้นนำสยามมีความพยายามในการปฏิรูประบบการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของประเทศให้มีความทันสมัยตามแบบสังคมตะวันตกโดยเลือกรับปรับใช้แนวคิด

²³ เกียรติ จิระกุล และคณะ. (2525). *ตลาดในกรุงเทพมหานคร: การขยายตัวและพัฒนาการ*. หน้า 6-8, 11-12.

²⁴ ดวงทอง เหล่าวรรณกุล. (2539). *ผู้หญิงสามัญชนในเมืองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยรัชกาลที่ 3-5*. หน้า 106-114.

²⁵ สมัยต้นรัตนโกสินทร์มีการลดเวลาการเกณฑ์แรงงานไพร่หลวงโดยในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไพร่หลวงถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 4 เดือน มีเวลาทำกินปีละ 8 เดือน และในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไพร่หลวงถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 3 เดือน มีเวลาทำกินปีละ 9 เดือน เนื่องจากมีการจ้างแรงงานชาวจีนเข้ามาทำงานให้หลวงและเป็นการลดภาระงานของไพร่หลวง เพื่อลดปัญหาไพร่หนีออกนอกระบบ โปรดดู อัญชลี สุสายัณห์. (2552). *ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 133-266 โดยหนี้ไพร่ชายจึงมีเวลาประกอบอาชีพค้าขายได้มากขึ้น แต่หลักฐานและงานศึกษาที่มีอยู่บ่งชี้ว่าผู้ค้าขายในตลาดส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย.

²⁶ เกียรติ จิระกุล และคณะ. (2525). *ตลาดในกรุงเทพมหานคร: การขยายตัวและพัฒนาการ*. หน้า 6.

²⁷ เกียรติ จิระกุล และคณะ. (2525). *ตลาดในกรุงเทพมหานคร: การขยายตัวและพัฒนาการ*. หน้า 6-8.

²⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). *ปากใต้และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์*. หน้า 174-188.

และเทคโนโลยีของชาติตะวันตกส่วนที่ไม่ขัดแย้งกับโครงสร้างอำนาจเดิมของสังคมไทย²⁸ ซึ่งโดยภาพรวมด้านเศรษฐกิจของประเทศแล้ว นับตั้งแต่สยามทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับ อังกฤษ เมื่อปีพ.ศ. 2398 เศรษฐกิจของสยามยุคปฏิรูปประเทศค่อยๆ เปลี่ยนจากระบบ เศรษฐกิจแบบพอยังชีพที่ผู้คนทำการผลิตของกินของใช้ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตด้วยตัวเองใน ปริมาณที่เพียงพอต่อความต้องการบริโภคมาเป็นระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ผู้คนทำการ ผลิตทางการเกษตรเพื่อการค้าโดยเน้นผลผลิตที่เป็นที่ต้องการของตลาดไม่กี่ชนิดในปริมาณ มากๆและนำเงินที่ได้จากการค้ามาซื้อสินค้าที่ใช้อุปโภคและบริโภค²⁹

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นทำให้เมืองกรุงเทพฯขยายตัวเป็นเมืองการค้าที่ ใหญ่ขึ้นจากเดิม โดยชนชั้นนำได้ขยายเมืองออกนอกเขตกำแพงเมืองควบคุมไปกับการตัดถนน ซึ่งส่งผลให้ผู้คนเริ่มย้ายแหล่งที่อยู่อาศัยจากริมแม่น้ำลำคลองมาอยู่ที่ริมถนนและมีการตั้งตลาด ร้านค้าทั้งของชาวสยามและชาวต่างประเทศตามถนนสายหลักของเมือง³⁰ ในส่วนของการค้า อาหารนั้น จากหนังสือ “สารบาญชีส่วนที่ 2 คือราชฎรในจังหวัด ถนนแลตรอก จ.ศ. 1245 สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร เล่ม 2” พบว่าในช่วงต้นรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีร้านขายอาหารประเภทข้าวแกงจำนวน 57 ร้าน ร้านขาย ก๋วยเตี๋ยว 10 ร้าน ร้านขายผัดหมี่ 14 ร้าน ร้านขายข้าวต้ม 2 ร้าน ร้านขายขนมจีน 3 ร้าน และร้านขายเครื่องเคาเหลา 6 ร้าน ตั้งอยู่บนถนนรอบกรุงเทพฯ โดยเฉพาะที่ถนนเจริญกรุง ซึ่งมีร้านอาหารตั้งอยู่มากที่สุด³¹ ในขณะที่บันทึกความทรงจำของขุนวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธุ์) และลาวลีย์ โขดามระ ได้แสดงให้เห็นว่า ปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากอาหารที่ ขายตามร้านยังมีหาบเร่ขายข้าวแกง ข้าวต้ม ห่อหมก หมูย่าง ก๋วยเตี๋ยว บะหมี่ กวยจั๊บ ฯลฯ³²

²⁸ วิไลเรขา ถาวรสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*; ภาวดี มหาชนธ์. (2524). *รัตนโกสินทร์ ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ.2394-2475)*; ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ. (2524). *เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย* ; อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475*; ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2540). *การปรับตัวทางความรู้ ความจริงและอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411*.

²⁹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ. (2524). *เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 123-182; ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2533). *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต*. หน้า 35-50.

³⁰ บุญผาภู สุวรรณมาศ. (2525). *การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: โครงสร้างเมืองด้านประโยชน์ ใช้สอย 2325-2525*. หน้า 21-25; เกียรติ จิระกุล และคณะ. (2525). *ตลาดในกรุงเทพมหานคร: การขยายตัว และพัฒนาการ*. หน้า 14-24.

³¹ สารบาญชีส่วนที่ 2 คือราชฎรในจังหวัด ถนนแลตรอก จ.ศ. 1245 สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร เล่ม 2. (2541).

³² กาญจนาคพันธุ์. (2545). *กรุงเทพฯเมื่อวานนี้*. หน้า 209-213; ลาวลีย์ โขดามระ. (2527). *ชีวิตชาวกรุงสมัยก่อน ศตวรรษมาแล้วและชีวิตชาวกรุงสมัยสงคราม*. หน้า 60-64.

จากรายชื่ออาหารที่ยกมาจะเห็นได้ว่า อาหารที่ขายตามร้านและหาบเร่ในบริเวณกรุงเทพฯ จำนวนไม่น้อยเป็นอาหารแบบจีน เช่น ก๋วยเตี๋ยว เครื่องเภาเหลา บะหมี่ กวยจั๊บ ฯลฯ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ชาวจีนมีบทบาทสำคัญในการค้าอาหาร โดยหลักฐานที่ยืนยันข้อเท็จจริงนี้ได้แก่ บันทึกของขุนวิจิตรมาตราซึ่งเล่าไว้อย่างชัดเจนว่า อาหารที่ขายในบริเวณใจกลางกรุงเทพฯ เกือบทั้งหมดขายโดยคนจีน³³ หรืองานเขียนของสมบัติ พลายน้อย ที่เล่าว่าในยุคปฏิรูปประเทศมี “เหลา” หรือตึกขาย

ห้อยเทียนเหลา ภัตตาคารแห่งแรกของประเทศไทย
(<http://hakkapeople.com/node/3280>)

อาหารจีนตั้งอยู่ในย่านสะพานหินและสำเพ็ง โดยในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มมีการเรียก “เหลาอาหารจีน” ด้วยคำภาษาไทยว่า “ภัตตาคาร”³⁴

เหตุที่ชาวจีนมีบทบาทสำคัญในธุรกิจการค้าอาหารภายในกรุงเทพฯ เป็นสิ่งที่พิจารณาได้จากข้อเท็จจริงที่ว่า โครงสร้างทางเศรษฐกิจของสยามที่ดำเนินมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ และเป็นฐานรากของเศรษฐกิจสมัยปฏิรูปประเทศนั้นเป็นโครงสร้างที่เอื้อให้ชาวจีนเป็นผู้ประกอบการค้าที่มีบทบาทสำคัญ ดังที่งานศึกษาของ วิลเลียม สกินเนอร์ ได้ชี้ว่า พระมหากษัตริย์พระองค์แรกของราชวงศ์จักรีทรงสนับสนุนให้ชาวจีนอพยพเข้ามาในสยามโดยทรงมีพระราชประสงค์ให้ชาวจีนทำหน้าที่จัดหาแรงงานคนเพื่อการผลิตทางการเกษตร เพื่อค้าขาย และทำหน้าที่ด้านการเดินเรือ ซึ่งผลที่ตามมาคือ ชาวจีนอพยพได้ครอบครองธุรกิจการค้าและการเดินเรือต่างประเทศของสยามอย่างต่อเนื่องยาวนานเป็นเวลา 100 ปี นับตั้งแต่ปีพ.ศ. 2353-2453³⁵ หรือที่งานศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ และงานของศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของชาวจีนในบริบทของการขยายตัวทางเศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยงานของนิธิ ได้อธิบายว่า ชาวจีนอพยพจำนวนหนึ่งได้ประสานเข้ากับชนชั้นปกครองในระบบศักดินา กลายมาเป็นชนชั้นกระฎุมพี ส่วนชาวจีนอีกกลุ่มหนึ่งได้เป็นแรงงานในการผลิตทางการเกษตรและการเดินเรือค้าขายกับต่างประเทศ ซึ่งชาวจีนทั้ง 2 ส่วนนี้เป็นกลไกในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจ

³³ กาญจนาคพันธุ์. (2545). กรุงเทพฯเมื่อวานนี้. หน้า 213-214.

³⁴ ส. พลายน้อย. (2553). วันก่อนคืนเก่า. หน้า 188-191.

³⁵ สกินเนอร์. (2529). สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. หน้า 94-110.

ของสยาม³⁶ ขณะทำงานของศุภรัตน์ ได้ขยายความคำอธิบายของนิธิ โดยชี้ว่า พ่อค้าชาวจีนอพยพที่ทำงานด้านการค้าและกิจกรรมอื่นๆทางเศรษฐกิจให้แก่ชนชั้นปกครองในระบบศักดินาได้อาศัยประสบการณ์และทักษะทางการค้าที่มีอยู่เป็นฐานในการเป็นผู้ประกอบการค้าภายในและเป็นคนกลางที่เชื่อมห้างร้านของชาวตะวันตกในกรุงเทพฯกับหมู่บ้านต่างๆ ในชนบทได้อย่างมีประสิทธิภาพ³⁷

รวมไปถึงข้อเท็จจริงที่ว่า โครงสร้างเศรษฐกิจสยามในยุคปฏิรูปประเทศไม่เอื้อให้ราษฎรสยามสะสมทุนขึ้นมาเป็นผู้ประกอบการในธุรกิจการค้าภายในประเทศ แต่เปิดช่องให้ชนชั้นสูงและพ่อค้านักธุรกิจชาวต่างชาติเป็นผู้ประกอบการธุรกิจและสามารถสะสมทุนเพื่อขยายตัวต่อไป³⁸ ตลอดจนถึงปัจจัยด้านอุปนิสัยของชาวจีนในไทยซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวถึงชาวจีนในไทยไว้ว่า ชาวจีนฉลาดในการหาทรัพย์สิน รู้จักคิดต้นทุนกำไรดีกว่าชาวไทย³⁹

เป็นที่น่าสังเกตว่า ร้านค้า หาบเร่ และเหล่า (ภัตตาคาร) ในสมัยปฏิรูปประเทศขายอาหารที่ปรุงสุกพร้อมทานต่างจากตลาดในกรุงศรีอยุธยาและในกรุงเทพฯช่วงก่อนการปฏิรูปประเทศ ซึ่งขายอาหารสดให้ผู้ซื้อนำกลับไปปรุงเองที่บ้าน โดยข้อแตกต่างที่เกิดขึ้นนี้มีที่มาจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของกรุงเทพฯสมัยปฏิรูปประเทศที่ทำให้ผู้คนในเมืองหลุดพ้นจากระบบไพร่กลายเป็นแรงงานรับจ้าง ข้าราชการ พ่อค้านักธุรกิจ ทนายความตามแต่พื้นฐานการศึกษา* ซึ่งคนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่แทบไม่ได้ทำอาหารกินเองเนื่องจากประกอบอาชีพที่ต้องทำงานตามวัฒนธรรมการทำงานแบบตะวันตกซึ่งค่อนข้างใช้เวลาอย่างเร่งรีบจึงนิยมบริโภคอาหารปรุงสุกพร้อมทานตามร้านและหาบเร่⁴⁰ รวมถึงการที่กลุ่มข้าราชการ พ่อค้า นักธุรกิจ ทนายความ และผู้ประกอบการอาชีพอิสระอื่นๆ ที่เรียกรวมๆ กันว่า “คนชั้นกลาง”*

³⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. หน้า 136-188.

³⁷ ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. (2544). หอยหูกิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. หน้า 149-162.

³⁸ ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ. (2524). เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย. หน้า 123-154.

³⁹ สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม. หน้า 301-303.

* ดูรายละเอียดเรื่องนี้ใน ฉลอง สุนทรวาณิชย์ และคณะ (บรรณาธิการ). (2542). ประวัติศาสตร์แรงงานไทย ฉบับผู้ศักดิ์ศรีกรรมกร: กุสิจีน-14 ตุลาคม -วีรบุรุษกรรมกร. หน้า 9-92; ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ เบเคอร์. (2542). เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. 295-305; จีรวัดน์ แสงทอง. (2546). ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ.2426-2475. หน้า 129-150.

⁴⁰ จีรวัดน์ แสงทอง. (2546). ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯพ.ศ.2426-2475. หน้า 165-166; เสมียนทิพย์ ศิริจารุกุล. (2548). ศึกษาการเปลี่ยนแปลงการบริโภคอาหารของคนไทยในเขตเมืองหลวงระหว่างพ.ศ. 2394-2534. หน้า 54-56.

* ดูรายละเอียดเกี่ยวกับคนชั้นกลางในสังคมสยามสมัยปฏิรูปประเทศใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. (2553). การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475. หน้า 121-160.

เริ่มมีวัฒนธรรมการพักผ่อนหย่อนใจด้วยการทานอาหารนอกบ้านตามร้านอาหารที่หรูหรา เพื่อแสดงถึงความมั่งคั่งและความมีรสนิยมในการใช้ชีวิต⁴¹ ซึ่งวัฒนธรรมการกินอาหารนอกบ้านเพื่อแสดงถึงความมีรสนิยมของคนชั้นกลางสมัยปฏิรูปประเทศเป็นพฤติกรรมในลักษณะที่ศาสตร์ด้านสังคมวิทยา-มานุษยวิทยาถือว่าเป็นการสร้างอัตลักษณ์ทางชนชั้นที่แสดงว่าพวกตนมีสถานะที่สูงกว่าชนชั้นแรงงาน ดังที่ ปีแอร์ บูร์ดีเยอ (Pierre Bourdieu) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศสได้กล่าวถึงอัตลักษณ์ทางชนชั้นของคนในสังคมยุโรปว่า การที่ชนชั้นสูงและชนชั้นกรรมพี (ชนชั้นกลาง) มีสถานะที่เหนือกว่าชนชั้นกรรมมาชีพ มาจากการที่ชนชั้นสูงและชนชั้นกรรมพีได้ถือครองหรือมีสิ่งซึ่งดงามไว้กับตัวหรือมีแบบแผนการปฏิบัติตัวที่ประณีต พิถีพิถันมากกว่าชนชั้นกรรมมาชีพ และใช้การถือครองสิ่งที่สวยงามและการปฏิบัติตัวอย่างมีแบบแผน (รวมทั้งการบริโภคอาหาร) เป็นปัจจัยหนึ่งในการแสดงถึงสถานะที่สูงกว่าคนอื่น ๆ⁴²

ความสัมพันธ์ระหว่างการค้าอาหารกับวัฒนธรรมการพักผ่อนหย่อนใจของชาวเมืองกรุงเทพฯ ยังเห็นได้จากเวลาที่ผู้คนสามารถหาซื้ออาหารจากร้านหรือหาบเร่มาบริโภค ซึ่งขุนวิจิตรมาตราได้กล่าวว่า ร้านและหาบเร่ของชาวจีนขายอาหารทั้งในเวลากลางวันและกลางคืน โดยพวกที่ขายกลางวันมักจะตั้งร้านอยู่ตามตึกแถว ส่วนพวกที่ขายเวลากลางคืนส่วนใหญ่เป็นพวกหาบเร่ซึ่งเริ่มขายตอนเวลาประมาณ 1-2 ทุ่ม จนถึงเวลา 4-5 ทุ่มก็ยังมีหาบเร่ขายอาหารอยู่⁴³ เช่นเดียวกับที่บันทึกความทรงจำของเฮอริมานน์ นอร์เดน (Hermann Norden) ชาวอเมริกันที่เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในช่วงปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กล่าวว่า หลังเที่ยงคืนยังมีชาวกรุงเทพฯ ที่เพิ่งออกจากโรงหนัง โรงละคร บนถนนราชวงศ์ ไปยังร้านขายไอศกรีมและน้ำโซดา ร้านขายอาหารตามริมถนนหรือเหลาแถบเยาวราช⁴⁴ ลักษณะเช่นนี้สอดคล้องกับที่พบว่าชาวกรุงเทพฯ (โดยเฉพาะคนชั้นกลาง) ในยุคปฏิรูปประเทศใช้เวลาว่างเพื่อพักผ่อนหย่อนใจในรูปแบบของการชมมหรสพ ภาพยนตร์ ละครพูด ฯลฯ ในยามค่ำคืน⁴⁵

⁴¹ จิรวัดน์ แสงทอง. (2546). *ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426-2475*. หน้า 167-168.

⁴² สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์. (2544). *รสนิยม ภาษาในสังคมไทยยุคบริโภคนิยม*. หน้า 10-24, 66-85; สุนีย์ ประสงค์ บัณฑิต. (2533). *แนวความคิดชาติของปีแอร์ บูร์ดีเยอ กับทฤษฎีทางมานุษยวิทยา*. หน้า 114-122; สุภาวงศ์ จันทวานิช. (2551). *ทฤษฎีสังคมวิทยา*. หน้า 250-253.

⁴³ กาญจนาคพันธุ์. (2545). *กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้*. หน้า 209-213.

⁴⁴ อ่างโน จิรวัดน์ แสงทอง. (2546). *ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426-2475*. หน้า 186.

⁴⁵ จิรวัดน์ แสงทอง. (2546). *ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426-2475*. หน้า 174-188.

ส่งท้าย

บทความนี้แสดงให้เห็นถึงประวัติศาสตร์การค้าอาหารภายในพื้นที่เมืองการค้าคือกรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ ผ่านช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนานตั้งแต่ “สมัยอยุธยาตอนปลาย” ถึง “สมัยปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก” โดยชี้ว่า การค้าอาหารเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมที่ดำเนินไปอย่างมีพลวัตสอดคล้องกับบริบทของสังคม อย่างไรก็ตามบทความนี้ยังเป็นเพียงข้อเสนอเบื้องต้นที่ต้องการการศึกษาขยายความในอีกหลายประเด็น เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างการค้าอาหารกับแนวคิดทางเศรษฐกิจและการค้าของชนชั้นสูง หรือความสัมพันธ์ระหว่างการค้าอาหารกับการค้าสินค้าประเภทอื่นๆ ในช่วงเวลาเดียวกัน ซึ่งผู้เขียนคงจะได้นำเสนอบางประเด็นในโอกาสต่อไปและหวังว่าผู้อ่านที่สนใจหรือมีความรู้ในเรื่องเหล่านี้จะช่วยกันขยายองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์การค้าอาหาร (และการค้าสินค้าชนิดอื่นๆ) เพิ่มขึ้นต่อไป

บรรณานุกรม

- กาญจนาคพันธุ์. (2545). **กรุงเทพฯเมื่อวานนี้**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สารคดี.
- กาญจนี ละอองศรี. (2532). **การแบ่งยุคสมัยของประวัติศาสตร์ไทย**. ใน ชาคริต ชุ่มวิวัฒนะ และอุกฤษณ์
- ปัทมานันท์ (บรรณาธิการ). **สายธารแห่งความคิด**. หน้า 205-235. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดกิจกรรมวิชาการฉลองครบ 60 ปี อาจารย์คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา.
- เกียรติ จิวะกุล และคณะ. (2525). **ตลาดในกรุงเทพมหานคร: การขยายตัวและพัฒนาการ**. กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง. (2534). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- จิรวัดน์ แสงทอง. (2546). **ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯพ.ศ.2426-2475**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2546). **ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2435**. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ฉลอง สุนทรวาณิชย์ และคณะ (บรรณาธิการ). (2542). **ประวัติศาสตร์แรงงานไทย ฉบับกึ่งศตวรรษกรรมกร: กุหลาบ-14 ตุลาฯ -วีรบุรุษกรรมกร**. กรุงเทพฯ: พิพิธภัณฑสถานไทย ร่วมกับภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และมูลนิธิฟรีดริค เอแบร์ท.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2533). **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ. (2524). **เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.
- ฉัตรภากรณ์ พิรุณรัตน์. (2535). **พัฒนาการของบางกอกฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2325-2369**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2542). **อยุธยา: ประวัติศาสตร์และการเมือง**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสุชาติ สวัสดิ์ศรี (บรรณาธิการ). (2527). **ปรัชญาประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. (2553). **ปกิณกะพระนิพนธ์เล่ม 1 เกร็ดประวัติศาสตร์สยาม**. กรุงเทพฯ: วิสตอม.
- ดวงทอง เหล่าวรรณะกุล. (2539). **ผู้หญิงสามัญชนในเมืองแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยรัชกาลที่ 3-5**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ถนอม อานามวัฒน์ และคณะ. (2543). **หนังสือเรียน ส 029 ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทย**. กรุงเทพฯ: วัฒนาพานิช.
- ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2540). **การปรับตัวทางความรู้ ความจริงและอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ทานาเบ้, ซีเกฮารุ. 2527. การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ (บรรณาธิการ). **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงพ.ศ.2484**, หน้า 202-226. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธิดา สาระยา. (2552). **อารยธรรมไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. (2553). **การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: ฟาเดียวัน.

- นภาพร พิพัฒน์. (2550). **เปิดโลกความสุข GNH**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). **ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมรัตนโกสินทร์**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพรวสำนักพิมพ์.
- บุปผานัฐ สุวรรณมาศ. (2525). “การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: โครงสร้างเมืองด้านประโยชน์ใช้สอย 2325-2525.” ใน **วารสารธรรมศาสตร์** ปีที่ 11 เล่มที่ 1 (มีนาคม): 18-37.
- ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนสกุล. (2525). **ระบบเศรษฐกิจอยุธยา**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปีแวน, อังรี. (2541). **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมยุโรปสมัยกลาง**. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ (แปล). พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ เบเคอร์. (2542). **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ**. พิมพ์ครั้งที่ 2. เชียงใหม่: ตรีสวี (ซิลค์เวอร์มบุคส์).
- ภารดี มหาขันธ์. (2524). **รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ.2394-2475)**. ชลบุรี : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน.
- เรย์โนลด์ส, เครก เจ. (2550). **เจ้าสัว ขุนศึก คักดินา ปัญญาชนและคนสามัญ รวมบทความประวัติศาสตร์ของ เครก เจ. เรย์โนลด์ส**. วารุณี โอสธารมย์ (บรรณาธิการ แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ลาวัลย์ โชตามระ. (2527). **ชีวิตชาวกรุงสมัยก่อนศตวรรษมาแล้วและชีวิตชาวกรุงสมัยสงคราม**. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.
- วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2548). **กลุ่มคนที่สัมพันธ์กับการค้าในสังคมอยุธยา พ.ศ. 2172-2310**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2550). **หนังสือวางไม้ฝาง ช้าง ของป่า: การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- วิทย์ พงศ์พินิตานนท์. (2532). **การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในกรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร (2551 ก). **พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์)**. กรุงเทพฯ: ฤๅชคเนย์.

- วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2551 ข). **มรดกความจำแห่งพระนครศรีอยุธยา**. กรุงเทพฯ: ฤๅษาคเนย์.
- วิไลเรขา ถาวรสาร. (2545). **ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- เวลส์, ควอริช. (2527). **การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ**. กาญจนีละอองศรี และยุพา ชุมจันทร์ (แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2544). **พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. (2544). **หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ส. พลายน้อย. (2553). **วันก่อนคืนเก่า**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ.
- สกินเนอร์, วิลเลียม จี. (2529). **สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์**. พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ (แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์. (2544). **รสนิยม ภาษาในสังคมไทยยุคบริโภคนิยม**. กรุงเทพฯ: โครงการหนังสือเล่ม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สายชล วรรณรัตน์. (2525). “เศรษฐกิจและสังคมไทยในสมัยปลายอยุธยา”. ใน **วารสารธรรมศาสตร์** ปีที่ 11 ฉบับที่ 3 (กันยายน): 6-40.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). **สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างอัตลักษณ์เมืองไทย และ ชัน ของชาวสยาม**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สารบัญชีสวนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนนแลตรอก จ.ศ. 1245 สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร เล่ม 2. (2541). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ.
- สารสิน วีระผล. (2548). **จัมก้องและกำไร: การค้าไทย-จีน 2195-2396**. พรรณงาม เก่าธรรมสาร, รังสี ฮั่นโสภา, สมภาพ แลคโซ (แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2552). **อยุธยาที่ยังฟ้า ประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรมว่าด้วยวิถีชีวิตไพร่ฟ้าข้าไท**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: กองทุนแบ่งปันเผยแพร่ความรู้สู่สาธารณะ.
- สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ. (2548). “เศรษฐกิจสมัยอยุธยา พ.ศ. 2212-2310: เศรษฐกิจแบบไม่ทำเองใช้เอง.” **วารสารเมืองโบราณ** ปีที่ 31 ฉบับที่ 1 (มกราคม-มีนาคม): 68-90.
- สุนทรী อาสะโว้ย. (2537). “พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ “ธนบุรี” ในฐานะส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา.” ใน **วารสารธรรมศาสตร์** ปีที่ 20 ฉบับที่ 3 (กันยายน-ธันวาคม): 108-134.

- สุนีย์ ประสงค์ บัณฑิต. (2533). **แนวความคิดซาบิทัสของปีแอร์ บูร์ดิเยอ กับทฤษฎีทางมานุษยวิทยา**. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- สุภางค์ จันทวานิช. (2551). **ทฤษฎีสังคมวิทยา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสมีอนทิพย์ ศิริจารุกุล. (2548). **ศึกษาการเปลี่ยนแปลงการบริโภคอาหารของคนไทยในเขตเมืองหลวงระหว่างพ.ศ. 2394-2534**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- อดิศร หมวกพิมาย. (2538). “การใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯและปริมณฑลก่อนปีพ.ศ.2325.” ใน **วารสารธรรมศาสตร์** ปีที่ 21 ฉบับที่ 1 (มกราคม-เมษายน): 7-45.
- อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยากับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์และภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา**. (2550). นนทบุรี: ต้นฉบับ.
- อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อัญชลี สุสายัณห์. (2552). **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.